УДК 811.512.145

К.М. Миңнуллин,
Р.Т. Сәфәров

ТАТАР ТЕЛ БЕЛЕМЕНДӘ СҮЗЛЕКЛӘРНЕҢ ТОТКАН УРЫНЫ ҺӘМ ТАРИХИ ҮСЕШ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Статья посвящена основным этапам развития татарской лексикографии. В хронологическом порядке рассмотрены и описаны рукописные и печатные словари татарского языка, определены предпосылки их составления. Отдельно рассмотрена типология наиболее значимых словарей татарского языка, проведена их классификация и описание.

Ключевые слова: татарский язык, лексикография, типология словарей, история татарской лексикографии.

The article is devoted to the main stages of the development of Tatar lexicography. The handwritten and printed dictionaries of the Tatar language are reviewed and described in chronological order, the prerequisites for their compilation are determined. The typology of the most significant dictionaries of the Tatar language is considered separately, their classification and description are carried out.

Keywords: Tatar language, lexicography, typology of dictionaries, history of Tatar lexicography.

Дәвамы. Башы алдагы санда.

Тел белемендә сүзлекләр, төзелү принципларына карап, аерым төркемнәргә аерыла: бер сүзлектә сүзләрнең мәгънәсен аңлату, икенчесендә сүзләрнең килеп чыгышын ачыклау, өченчесендә бер телдәге сүзләрне икенче телгә тәрҗемә итү һәм башка максатлар куелган була. Шул максатларны күздә тотып, төрле-төрле, мәсәлән, аңлатмалы, тәрҗемәле, этимологик, диалектологик, орфографик, орфоэпик һ. б. сүзлекләр төзү гамәлгә кергән.

Телне фәнни яктан өйрәнү тирәнәйгән саен, тел белеменең лексикография тармагы да киңәя, булган сүзлек төрләре яңадан төзелгән саен камилләшә бара, аларның төрләре дә арта тора. Сүзләрнең генә түгел, аның аерым морфемаларының яисә фразеология яки паремияләрнең дә сүзлекләрен төзү көн үзәгенә килеп баса. Лесикография үсеш алган саен, аның фразеография, морфемография һ. б. шундый тармаклары да барлыкка килә. Соңгы елларда бу тармакларны гомумиләштергән *лингвография* атамасы шактый активлашты [Компьютерная лингвография, 1995].

Тел нормаларын саклау чыганакларының берсе буларак, сүзлекләрнең роле торган саен үсә генә бара. Саннары һәм төрләре арту исә сүзлекләрне төрле аспектлардан чыгып төркемләү ихтыяҗын тудыра. Әмма гомуми планда классификацияләү аерым сораулар

тудырмаса да, төрле төрләрне берләштергән белешмәлекләрне, берьюлы берничә функцияне үтәгән сүзлекләрне кайсы төргә кертү һаман да хәл ителеп бетмәгән мәсьәлә булып кала. (Мәсәлән, «Лингвистик терминнарның русча-татарча аңлатмалы сүзлеге» – һәм аңлатмалы, һәм тәрҗемәле сүзлек.)

Тәкъдим ителгән материалда без сүзлекләрне аларның төзелү максатларына карап төркемләүне кулай күрдек. Гомуми классификациядә дә бу – иң зур бүленешләрнең берсе. Кабул итү өчен дә мондый төркемләү авырлык тудырмый дип саныйбыз.

Аңлатмалы сүзлекләр телнең сүз һәм мәгънә хәзинәсен, кулланылыш мөмкинлекләрен тулырак күрсәтә торган аерым бер төркемне тәшкил итә. Тулы типтагы аңлатмалы сүзлекләрдә телнең мөмкин кадәр тулы сүз байлыгы һәм аның мәгънә киңлеге аңлатып бирелә. Алай гына да түгел, сүзләр кулланылышындагы төрле мәгънә күчешләре, ул сүз кергән фразеологизмнар һәм аларның мәгънәләре, гомумән сүзнең төп, туры мәгънәсе генә түгел, бәлки күптөрле өстәмә мәгънә төсмерләре дә чагылыш таба. Тулы аңлатмалы сүзлекләрнең үзенчәлекле ягы шунда, аларда сүзнең барлык мәгънәләрен дә барлап күрсәтеп бирергә омтылыш ясала. Бер катлау яисә билгеле бер төркем кешеләргә сүзләрнең бер мәгънәсе билгеле булырга, икенчеләре тарафыннан башка мәгънәсе активрак кулланылырга мөмкин. Сүзләрнең кулланылыштан төшә барган яисә әле яңа гына барлыкка килгән мәгънә функцияләре дә китерелә, ягъни сүзнең мәгънәсе бөтен тулылыгы белән аңлатыла, күпчелек аңлатмалы сүзлекләрдә, иллюстратив материал буларак, мисаллар китерелә.

Аңлатмалы сүзлекләр – халыкның мәдәни үсешенең шаһиты, күрсәткече. Алар сүзлекләр арасында иң дәрәҗәлеләрдән саналалар, лексикография фәненең дә үскәнлеген, алга киткәнлеген күрсәтәләр. Чөнки аларда сүз бөтен яктан тулы тасвирлана ала: язылышы, грамматик характеристикасы, кайбер очракларда килеп чыгышы да күрсәтелергә мөмкин. Шулай итеп, аңлатмалы сүзлекләрдә телнең сүз байлыгы гына түгел, аның күптөрле мөмкинлекләре, семантик арсеналы, үткәне һәм бүгенгесе, үсеш дәрәҗәсе дә чагылыш таба ала. Шуңа күрә әлеге төр сүзлекләр бай, тәҗрибәле, нык үскән лексикография җирлегендә генә төзелә.

Татар тел белемендә аңлатмалы сүзлекләр төзүнең 120 елдан артык тарихы бар. Бу катлаулы да, искиткеч җаваплы да булган өлкәдә беренче тәҗрибәне күренекле галим К. Насыйри башкарган. Ул ике томнан торган «Ләһҗәи татари» дигән аңлатмалы сүзлек төзи һәм аларны 1895 (I том), 1896 (II том) елларда бастырып чыгара. Анда 10 мең чамасы сүз я синонимнарын китерү, я тасвирлау юлы белән аңлатыла. Сүзлекнең зур фәнни-тарихи әһәмияте бар, анда татар теленең шул чордагы сүзлек байлыгының зур өлеше теркәлгән, ул – татар тел белемендә генә түгел, гомумтөрки тел белемендә дә мондый төр сүзлекләргә беренче үрнәк. Төрле юнәлештәге тикшеренүләр алып барганда, телчеләр К. Насыйри сүзлегенә даими рәвештә мөрәҗәгать итәләр.

Татар тел белемендә икенче аңлатмалы сүзлек зур галим, әдәбият һәм тел белгече Җ. Вәлиди тарафыннан төзелә. Ул «Татар теленең тулы сүзлеге» дип атала. Автор хезмәтен күптомлык итеп планлаштырган булса да, аның 1927 һәм 1928 елларда ике кисәктән торган I томы гына басылып чыга. Ни кызганыч, сүзлек зур көч түгеп һәм Казанга килеп укыган башка төбәк татарларын җәлеп итеп, киң катлам лексиканы туплап төзелеп беткән булса да, аның калган томнары сәяси сәбәпләр аркасында бастырылмый. Нәшер ителгән том әлиф, ба һәм та, кириллицага күчергәндә, А, Ә, И, О, Ө, У, Ү, Ы, Э, Б, П, Т хәрефләренә башланган якынча 12 мең сүзне сыйдырган. Анда хәзерге татар телендәге, аның күп кенә сөйләшләрендәге сүзләрне чагылдырган гаять бай материал саклана.

XX гасырның 50 нче елларында Казандагы Тел, әдәбият һәм тарих (хәзер: Тел, әдәбият һәм сәнгать) институтында «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»н төзү эше башланып китә. Татар телендә басылган бөтен язма әдәбияттагы барлык сүзләр киң җәмәгатьчелек, мәктәпләр ярдәме белән картотекага салына. Шушы юл белән телебезнең XIX гасыр ахырыннан алып 60 нчы елларны эченә алган чордагы барлык сүз һәм мәгънә байлыгы барлана, 3 миллионнан артык картотека базасы туплана. Бу эш алга таба да сүзлек төзүчеләр тарафыннан зур төгәллек һәм системалылык белән дәвам иттерелә. Мәсьәләне хәл итү юлларын шушы рәвешле дөрес куя белү һәм фәнни, һәм методик яктан гаять югары дәрәҗәдә булган аңлатмалы сүзлек иҗат итүгә бай матди җирлек тудыра, ышанычлы нигез төзи.

«Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» институт хезмәткәрләре И.А. Абдуллин, Г.Х. Ахунҗанов, С.Б. Вахитова, Ф.М. Газизова, Л.Р. Гайнанова, Ф.А. Ганиев, Р.Р. Мингулова, М.Г. Мөхәммәдиев, Ш.С. Ханбикова, Р.Г. Әхмәтьянов тарафыннан төзелә һәм тәҗрибәле редакторлар коллегиясе Л.Г. Мәхмүтова, М.Г. Мөхәммәдиев, Ш.С. Ханбикова һәм К.С. Сабиров тарафыннан редакцияләнә. Сүзлек өч томнан тора: I томы – 1977, II томы – 1979, III томы 1981 елда басылып чыга. Барлыгы 47 мең сүз һәм тезмә сүзне эченә ала. Анда телебезнең бай сүзлек хәзинәсе барлык грамматик-стилистик билгеләре, киң мәгънә спектры, кулланылыш үзенчәлекләре белән яктыртылган. Сүзләрнең мәгънә эчтәлеген аңлатканда, гаять зур мәгълүмат кителә. Анда телебезнең тарихи, искергән, диалекталь сүзләре дә урын алган. Сүзлек гаҗәеп мәгълүматлы, чөнки анда турыдан-туры тел өлкәсенә карамаган белешмәләр дә киң чагылыш тапкан.

Туган телебезнең шушындый күп томлы сүзлеген югары дәрәҗәдә, бай эчтәлекле итеп төзеп чыгару, фәнни көчләребезнең сыйфатын һәм мөмкинлекләрен генә түгел, татар тел белеме фәненең дә югары үсешкә ирешүен күрсәтә.

2005 елда әлеге өч томлы аңлатмалы сүзлек нигезендә Ф.Ә. Ганиев җитәкчелегендә һәм редакциясендә бер томлы аңлатмалы сүзлек дөнья күрә. Бертомлык кулланучы өчен шактый кулай итеп эшләнгән, анда, элеккеге сүзлектән аермалы буларак, аңлатмага матур

әдәбияттан үрнәкләр бирү максаты куелмаган. Аның каравы беренче тапкыр тезмә фигыльләр аңлатмасыз гына бирелгән. Сүзлекнең лөгатьлеге 58 мең сүзгә кадәр баетылган. Татарстанның географик атамалары, татар исемнәре һ. б. мәгълүмат кушымта итеп тәкъдим ителгән. Сүзлекне төзүдә өчтомлыкның авторлар коллективы һәм яңа буын лексикографлары катнаша, шуңа күрә әлеге буыннар алмашкан чорда эшләнгән сүзлек алда төзеләсе сүзлек авторлары өчен зур мәктәп тә була.

2010 елда ТӘһСИнең лексикография бүлегендә тагын бер зур хезмәт – «Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге» эшләнеп бетеп, 2013 елда басылып чыга. Бу сүзлек күләм ягыннан кыскарак, куллану өчен уңайлы итеп, мәктәпләр өчен махсус төзелгән. Монда искергән, диалекталь, терминологик сүзләрнең күләме чикле. Ул мәктәп программасы кысаларында укучыларга туган телне үзләштерү, белемнәрен тирәнәйтү өчен ярдәмлек буларак тәкъдим ителә. Башка аңлатмалы сүзлекләр кебек үк, бу белешмәлектән дә татар телендә мәгълүмат алу чыганагы буларак файдаланырга мөмкин.

Аңлатмалы сүзлекләр турында сүз алып барганда, А. Тимергалинның «Миллият сүзлеге»нә тукталмый булмый. Әлеге белешмәлек бертомлык рәвешендә 2007 елда бастырыла, 2016, 2017, 2018 елларда аның тулыландырылган өчтомлыгы дөнья күрә. Бу сүзлек эчтәлеге белән гамәлдә йөри торган аңлатмалы сүзлекләрдән аерыла. Автор 1917 елгы революциягә кадәрге әдәбияттан, фольклор әсәрләреннән, фәнни хезмәтләрдән сирәгрәк очраган, аңлашылып бетмәгән, ләкин актуальлеген югалтмаган сүзләргә, төшенчәләргә аңлатмалар бирә, язылыш вариантларын, кайсы телдән алынганлыкларын һ. б. мәгълүматлар китерә. Сүзлек норматив характерда булмаса да, андагы материал – телчеләргә һәм тәрҗемәчеләргә генә түгел, татар теленең үткәнен кызалларга теләгән һәркемгә кызыклы белешмәлек.

Бүгенге көндә ТӘһСИнең лексикография бүлеге яңа аңлатмалы сүзлек төзү процессында. Алтытомлык итеп планлаштырылган бу фундаменталь характердагы сүзлекнең I–IV томнары 2015, 2016, 2017, 2018 елларда дөнья күрде. 2019–2020 елларда калган V һәм VI томнары да төзелеп нәшер ителер дип көтелә. Сүзлекне төзүдә күп кенә лексикографлар катнашты: Р.Р. Абдуллина, Ю.Ф. Борһанова, Ф.М. Газизова, А.Ф. Гайнетдинова, О.Н. Галимова, Ф.Ф. Гаффарова, Ф.А. Кушелекова, А.М. Сәгыйтова, Г.Г. Саберова, И.И. Сабитова, Э.И. Сафина, Г.Р. Сәмирханова, Р.Т. Сәфәров, Ф.И. Таһирова, А.А. Тимерханов, Г.Д. Фәтхетдинова, Л.Ш. Шәмсетдинова. Беренче һәм икенче томнарны Ф.Ф. Гаффарова, Г.Г. Саберова һәм Ф.И. Таһирова редакцияләде, өченчедән алып калганнарын Ф.И. Таһирова белән Р.Т. Сәфәров редакцияли.

Бу белешмәлек башкалардан күләме, сүз саны белән генә түгел, үзенең бай эчтәлеге, материалның структур төзелеше белән дә аерылып тора. Аны төзегәндә татар һәм төрки лексикографиянең соңгы казанышлары да исәпкә алынган. Бүгенге көндә ул – татар әдәби теленең лексикасын чагылдырган иң тулы, иң бай сүзлек.

Тәрҗемәле сүзлекләр. Сүзлекләр төзүнең тарихына ясаган кыскача күзәтүдән күренгәнчә, бу төр сүзлекләрнең башлангыч үрнәкләре бик борынгы чорда ук барлыкка килгән. Билгеле, башта алар кульязма хәлендә генә йөргәннәр. Төзелү алымнары да гадилеге белән аерылып торган. Төрле илләр белән сәүдә-икътисади мөнәсәбәтләргә керү берничә телле тәрҗемәле сүзлекләр туура сәбәп булган. Басма сүзлекләр чыга башлау тәрҗемә сүзлекләрнең мәгълүматлылыгын киңәйтергә (төрле сыйфатлаулар, аңлатмалар, грамматик күрсәткечләр кертү һ. б.) генә түгел, сүзләрне бирү тәртибен бердәйләштерергә дә ярдәм иткән.

Югарыда тәрҗемәле сүзлекләрнең элеккеге чорлардагы төрләрен, төзелү тарихларын бераз яктырттык. Алар XX гасырда да дөнья күрә торалар. Бу төр сүзлекләрнең күренеклеләреннән Н.Ф. Катановның 1912 елда чыккан «Краткий татарско-русский словарь в транскрипциях арабской и русской...», С. Рахманкулов белән Г. Кәрәмнең 1911 елда чыккан «Полный русско-татарский словарь с указанием ударений и грамматических свойств каждого языка, со включением иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке» (624 б.; 1920 елда кабат басыла), С. Рахманколыйның 10 мең сүзне эченә алган «Татарча-русча лөгать»ләрен (1913) күрсәтергә кирәк.

XX гасыр башында да гарәп һәм фарсы телләреннән тәрҗемә сүзлекләр төзелә. Мәсәлән, 1893 елда Г. Баруди «Лөгате сәляс, си зөбан, өч тел» исемендә гарәпчә, фарсыча, татарча сүзлек бастыра. Бу сүзлек 1897, 1902, 1916 елларда тагын нәшер ителгән. 1912 елда Т. Ильяси «Гарәпчә-татарча мөкәммәл лөгать китабы» (824 б.) дигән хезмәтен төзеп бастыра. Уфада 1911 елда С. Җантуринның гарәп, фарсы һәм рус телләреннән алынган авыр аңлаешлы сүзләрне туплап биргән сүзлеге дөнья күргәнлеге мәгълүм. Шул ук типтагы сүзлекләрдән Габбас Сәйфуллинның «Кечек лөгать» (1912) һәм «Мәктәп лөгате» (1917), шулай ук «Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге» (1965, 1993, 2018), Җ. Зәйнуллинның «Шәрык алынмалары сүзлеге» (1994) кебек хезмәтләрне билгеләп үтәргә кирәк [Сәфәров, б. 231].

Өч телле тәрҗемәле сүзлекләрдән М. Иманколыйның «Тәрҗеман руси вә фарси вә төрки» (1913 ел) исемле сүзлеге дә игътибарга лаек.

Тәрҗемәле сүзлекләр төзү эше Октябрь революциясеннән соңгы чорда тагын да тирәнрәк фәнни нигездә дәвам иттерелә. Билгеле, монда үткән дәвердәге татар лексикографиясенең бай традицияләреннән киң файдаланыла.

Узган гасырның 20 нче елларыннан татарлар да, СССР составындагы башка халыклар белән бергә, аеруча зур энтузиазм белән туган телнең байлыгын барлау һәм теркәү юнәлешендә эш алып баралар. Татар теленең дәүләт теле буларак кулланылышка керүе, шуның белән бәйле рәвештә учреждениеләрдә, дәүләт органнарында эшнең татарча алып барыла һәм документларның татарча языла башлавы республикада яшәүче башка милләт вәкилләренә татар телен өйрәтү мәсьәләсен көн тәртибенә куя. Нәтиҗәдә ашыгыч рәвештә төрле

тәрҗемәле һәм башка сүзлекләр төзү зарурияте туа. Авыл хуҗалыгы (1924), сәясәт (1925), сугыш сәнгате (1926) белән бәйле сүзлекләр, Һ. Максудиның «Фәнни камус» дигән сүзлеге (1927) һ. б. дөнья күрә. 1927 елда М. Корбангалиев, Р. Газизов, И. Күлиев «Татарча-русча сүзлек» (15 мең сүз) чыгаралар. Соңгысы 1931 елда латин графикасында кабат бастырыла. 1929 елда татар галимнәре «Яңа русча-татарча сүзлек» төзиләр. Ул 32 мең рус сүзен эченә ала. Татарча өлеше гарәп хәрефләре белән язылган була.

1938 елда, татар язуы кирилл графикасы нигезенә күчерелгәч, тагын «Русча-татарча сүзлек» дөнья күрә (авторлары Г. Нугайбәк һ. б.). 1941 елда бу сүзлек кабат басыла. 1950 елда Р. Газизов, Н. Исәнбәт, Г. Ишмөхәммәтовларның татарча-русча сүзлеге дөнья күрә.

Тәрҗемәле сүзлекләр төзү эше XX гасыр уртасында кабат җанлана. Бу вакытта СССР Фәннәр академиясе филиалының Тел, әдәбият һәм тарих (хәзер: Тел, әдәбият һәм сәнгать) институты үзенең фәнни эшчәнлегендә тәрҗемәле сүзлекләр төзүгә зур урын бирә: 1955, 1956, 1958, 1959 елларда институт хезмәткәрләре төзегән русча-татарча дүрт томлы сүзлек бастыра. Аның югары дәрәҗәдә башкарылган булуын ассызыклап үтми мөмкин түгел: сүзләрнең мәгънәләре төгәл билгеләнгән һәм мисаллар белән дәлилләнгән, сүзләрнең стилистик һәм грамматик үзенчәлекләре күрсәтелгән, фразеологик берәмлекләрнең татарча эквивалентлары төгәл бирелгән һ. б. Бу сүзлек нигезендә яңа бер томлы русча-татарча сүзлек төзелә һәм 1971 елда – Казанда, 1984, 1985, 1986, 1991 елларда – Мәскәүнең «Русский язык», 1997 елда «Инсан» нәшриятларында кабат нәшер ителә.

1950 елда 20 мең сүзне эченә алган татарча-русча сүзлек чыга. Бер үк вакытта татарча-русча сүзлекләр төзү өстендә дә эш алып барыла. Институт коллективы 1966 елда Мәскәүнең «Советская энциклопедия» нәшриятында «Татарча-русча сүзлек» бастыра. Ул материалның байлыгы, тәрҗемәләрнең тулылыгы һәм төгәллеге белән аерылып тора, куллану өчен бик тә уңайлы.

Институт галимнәре, өч томнан торган аңлатмалы сүзлек чыкканнан соң, аның нигезендә «Татарча-русча сүзлек» (1988) төзеп бастыралар, анда актив кулланылыштагы 25 мең сүз теркәлгән. Сүзлек 1995, 1998, 2002 елларда кабат-кабат нәшер ителгән.

Узган гасырның 80–90 нчы елларында Институт лексикографларына ике томлы «Татарча-русча сүзлек» төзү бурычы куела. Алар тырышлыгы белән төзелгән сүзлек 2007 елда бастырыла. 50 мең сүзне һәм 7 мең фразеологик берәмлекне эченә алган бу хезмәт хәзергә кадәр татар теленең лексик фондын мөмкин кадәр тулы чагылдыра торган бердәнбер сүзлек булып кала килә. Сүзлекне төзүдә И.А. Абдуллин, М.Г. Мөхәммәдиев, Р.Г. Әхмәтьянов, Г.Х. Ахунҗанов, Ш.С. Ханбикова, Ф.М. Газизова, Р.Р. Абдуллина, С.Б. Вахитова, Р.К. Рәхимова, Г.Г. Саберова катнаша.

Татар лексикографиясендә рус теленнән тыш ике телле тәрҗемәле сүзлекләр дә игътибардан читтә калмаган. Аларның кайбер ми-

саллары сүзлекләр тарихы турындагы өлештә күрсәтелде. 1997 елда «Татарча-төрекчә», 1998 елда «Төрекчә-татарча» сүзлекләр басылып чыга, алар 20–22 мең сүзне үз эченә ала. Болардан тыш, 1994 елда Нью-Йоркта басылып чыккан «Татарча-инглизчә, инглизчә-татарча сүзлек»ләрне дә күрсәтергә мөмкин. Соңгы елларда чыккан тәрҗемәле сүзлекләрдән Р.Т. Сәфәров төзегән «Дини текстларга гарәпчә-татарча сүзлек» (2016) игътибарга лаек.

Күптелле тәрҗемәле сүзлекләрнең беренче үрнәкләре Урта гасырларның XIII–XIV йөзләре чигендә үк төзелгән. Соңга таба русча-татарча-калмыкча (П.И. Рычков, 1740), Г.Ф. Миллер сүзлеге (1733; рус, татар, мари, чуваш, удмурт, мордва, пермяк телләре материалларын чагылдыра), Екатерина II инициативасы белән төзелгән «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы» (СПб., ч. I. – 1787; ч. II. – 1789) дигән сүзлек һәм башкалар төзелә. Г. Барудиның «Лөгате сәляс, си зөбан, өч тел» дигән сүзлеге (1893 гарәпчә, фарсыча, татарча сүзлекне тәшкил итә, ул 1897, 1902, 1907, 1911, 1916 елларда кабат басылган. Насыйрия Хәбирә бинте Габделкавинең фарсы-гарәп-төрки сүзлеге (1902), М. Иманколыйның русча-фарсыча-төркичә (1917 елда кабат чыга), Ш. Тукавыйның гарәпчә-татарча-русча (1913) сүзлекләре билгеле.

Күптелле сүзлек төзү традицияләре совет чорында да бераз дәвам итә. 1954 елда Г. Ишмөхәммәтов «Төрки, фарсы, гарәп һәм казахча, татарча, русча сүзлекчә»сен бастырып чыгара. 1965 елда дөнья күргән «Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге» киң катлау белгечләргә гаять әһәмиятле белешмәлек буларак хезмәт итә, 1993 һәм 2018 елда тагын бер кабат нәшер ителә.

Күптелле сүзлекләрнең бер өлеше балалар өчен чыгарылган. Авторлар Г.Ф. Фазлеев, Г.Ю. Курамшин тарафыннан сигезьеллык һәм урта мәктәп укучылары өчен «Школьный немецко-русско-татарский словарь» (1970) төзеп бастырылган. 1996 елда басылып чыккан «Тел ачкычы: Русско-татарско-английский картинный словарь» (А.Ш. һәм Ф.А. Әсәдуллиннар, 1996) дигән күптелле тәрҗемә сүзлек башлангыч сыйныф укучыларына тәгаенләнгән. Ф.Ф. Харисов һ. б. тарафыннан мондый типтагы сүзлекнең рәсемле-тематик варианты эшләнә (2001). Ф.С. Сафиуллина белән Г.А. Арслановалар инглизчә-татарча-русча уку-укыту сүзлек-минимумы (1999) төзеп чыгардылар. 2013 елда А.А. Тимерханов һәм С.Ф. Гарифуллин төзегән «Татарча-русча-инглизчә мәктәп сүзлеге» нәшер ителә. Күптелле сүзлекләрдән А.А. Тимерханов, Ф.И. Таһирова, Р.Т. Сәфәровларның «Инглизчә-русча-татарча компьютер терминнары сүзлеге» (2015) исә елның иң күп сатылган китаплары исемлегенә кертелгән була.

Татар теленә кагылышлы тагын бер күптелле сүзлекне күрсәтеп үтәргә кирәк. Ул 1991 елда Төркиядә төзелә һәм бастырыла. Анда 9 төрки телдәге (төрек, азәрбайҗан, башкорт, казакъ, кыргыз, үзбәк, татар, төрекмән һәм уйгур) төп сүзлек фондының үзара һәм русчага тәрҗемәсе латин графикасында бирелгән.

Тәрҗемәле сүзлекләр арасында кечкенә сүзлекчәләр аерым урын алып тора. Шундыйлардан сәнәгать һәм авыл хуҗалыгы, мәдәният өлкәләренә караган 30лап лексик минимумны күрсәтергә мөмкин. Алар, күбесенчә, ТӘҺСИ хезмәткәрләре тарафыннан төзелгән. 1990 елларда татар теле Татарстанның дәүләт теле дип игълан ителгәннән соң, төрле тармакларда эшләүче рус телле кешеләргә кыска вакыт эчендә татар телен үзләштерергә ярдәм итүдә әлеге кечкенә сүзлекчәләрнең әһәмияте бик зур булды. Алар шулай ук аерым тармак терминнарының татарча эквивалентларын табу юнәлешендә кабат эзләнүләр башлануга этәргеч тә булдылар.

Кече күләмле тәрҗемәле сүзлекләрнең аерым бер төркемен кесә сүзлекләре тәшкил итә. Аның беренче үрнәкләре 1915 елда С. Рахманкулов, 1918 елда Г. Камал, 1928 елда М. Гали тарафыннан төзелгән. Ф.С. Сафиуллина (1996, 1997) һәм Р.А. Юналеевaларның (1999) кесә сүзлекләрен дә җәмәгатьчелек яратып каршы алды.

Дәвамы бар.

Әдәбият

Компьютерная лингвография / К.Р. Галиуллин, Д.Р. Валиахметова, Н.А. Обносова, В.Н. Виноградова, С.Л. Наумова, Н.А. Чишковская; науч. ред. Н.К. Замов, К.Р. Галиуллин. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1995. С. 119.

Сәфәров Р.Т. Татар лексикографиясе тарихында гарәпчә-татарча сүзлекләрнең урыны // Тюркское языкознание XXI века: тюркская лексикология и лексикография: международная научная конференция. 10–11 сентября 2019 г., Казань: сб. материалов. Казань: ИЯЛИ, 2019. С. 231–234.

Миңнуллин Ким Мөгаллим улы,
филология фәннәре докторы, профессор,
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры

Сәфәров Ринат Таһир улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге мөдире